
KÖNYVEKRŐL

HEGEDŰS DÁNIEL

Kelet-Közép-Európa változó keresztmetszetben...

Párhuzamos trendek és egyedi fejlődési vonalak a szovjetizált blokk államainak 1945-től 1985-ig ívelő történetében

Balogh László: Rendszerváltások és diktatúrák. Politikai-hatalmi viszonyok Kelet-Közép-Európában, 1944–1985. Budapest, Századvég Kiadó, 2004.

Ha tartalmát és kereteit illetően létezik egyáltalán vitatottabb, szerteágazóbb megközelítésekkel bíró és értéktelítettebb fogalom „Európa” fogalmánál, akkor „Közép-”, illetve „Kelet-Közép-Európa” bízást joggal pályázhat erre a címre. A német ajkú politikai gondolkodás Mitteleuropa Planjaitól kezdve a jaltai rendszer által szovjet befolyás alá utalt és bizonyos tekintetben homogenizált térségig, vagy ma az Európai Unió keleti perifériájaként azonosíthat területig számtalan történelmi és politikai kontextusban nyert és nyer ma is különböző értelmezéseket a fogalom.

Bár a térségre, mint kontinensünk egyedi sajátosságokkal rendelkező régiójára vonatkozó szakirodalom tekintetében több, nemzetközileg is ismert és elismert magyar klasszikussal büszkélkedhetünk¹, még ma is viszonylag kevés az olyan történeti feldolgozások száma, melyek összehasonlító, komparatív szemszögből tárgyalják a térség államainak, nemzeteknek, társadalmainak történetét, ahogy azt a méltán nemzetközi etalonnak számító Crampton vagy Rothschild teszi.² A kivételek közé tartozó, XIX. század végére, XX. század elejére vonatkozó kivá-

ló feldolgozás Palotás Emil *Kelet-Európa története a 20. század első felében* című, 2003-ban az Osiris Kiadónál megjelent munkája³; a politológiai, modern politikatörténeti vonatkozásai miatt talán frekventáltabb 1945 utáni időszakra vonatkozóan azonban szinte csak most látott napvilágot az első monográfia, Balogh László *Rendszerváltások és diktatúrák* című várhatóan kétkötetes munkájának első, a térség történetét 1985-ig tárgyaló első része. A magyar szerzők munkái közül két, nagyobb időszakot bemutató, átfogó monográfiának tekinthető Niederhauser Emil *Kelet-Európa története*⁴ és Romsics Ignác *Nemzet, nemzetiség és állam*⁵ című kötete is.

Balogh László könyve, bár az elemzések tekintetében igazi multidiszciplináris munka, hiszen az országtanulmányok esetében fontos és alapos közgazdasági, politikatörténeti és makroszociológiai leírásokat tartalmaz, elméleti háttérét az Almond-féle komparatív rendszerelmélet adja⁶. A tárgyalt hét ország (Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Német Demokratikus Köztársaság és Románia) politikai viszonyainak összehasonlításra lehetőséget teremtő elemzés a szerző kiemelt célja volt.

Balogh László könyve a finom distinkciók biztosította eszközökkel törekszik annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy Kelet-Közép-Európa országainak 1945 utáni konvergáló fejlődési tendenciái mennyiben eredményeztek a régióra vetítve homogén társadalmi és politikai rendszereket, illetve a sztálini típusú totalitárius modell, valamint az egyes országok politikai, nemzeti, kulturális sajátosságainak kölcsönhatása milyen eltéréseket eredményezett az ideáltipikus modelltől⁷.

A magam részéről az alábbiakban három kérdéskört kívánok részletesebben körüljárni. Egyrészt a korszakhatárnak tekintett 1945 előtti és utáni kelet-közép-európai gazdasági és politikai folyamatok konvergens és divergens elemeit szeretném meghatározni és elkülöníteni egymástól. Másodsorban részletesen bemutatnám Balogh László munkája alapján az azonos rendszermodell ellenére az egyes országok között a politikai és gazdasági struktúra meghatározó pontjain meglévő különbségeket, végezetül pedig megvizsgálnám, hogy e különbségek fényében mennyiben tartható az az elmélet, mely az adott korszakra vonatkoztatva minden egyes ország esetében fenntartja a sztálini típusú totalitárius modell mint értelmezési és elemzési keret alkalmazhatóságát.

A terjedelem és a recenzió mint műfaj jelentette korlátokra tekintettel csak egy dimenzió, a kibocsátás szempontjából kívánom elemezni a kelet-közép-európai országok gazdasági fejlődésének szét- vagy összetartó jellegét. Ehhez Paul Bairoch legendássá vált GNP-kalkulációit⁸ szeretném felhasználni. Az összehasonlítás érdekében százalék alapú indexszámokat (i.) képezek az egyes államok teljesítményéből az adott évre, viszo-

nyítási pontnak minden esetben Csehszlovákiát tekintve (1-es index, 100%).

Bruttó nemzeti össztermék 1925 és 1938 között 1960-as paritáson számolt millió dollárban, az 1919 és 1938 közötti országhatároknak megfelelően:⁹

	1925	1929	1933	1938
Bulgária	1613 (index 0,236)	1731 (i. 0,211)	1609 (i. 0,226)	2628 (i. 0,326)
Csehszlovákia	6822 (index 1)	8171 (i. 1)	7119 (i. 1)	8050 (i. 1)
Jugoszlávia	3870 (i. 0,567)	4631 (i. 0,566)	4195 (i. 0,589)	5221 (i. 0,648)
Lengyelország	7325 (i. 1,073)	10877 (i. 1,331)	10887 (i. 1,529)	12885 (i. 1,600)
Magyarország	3025 (i. 0,443)	3643 (i. 0,445)	3506 (i. 0,492)	4137 (i. 0,514)
Románia	5123 (i. 0,751)	5830 (i. 0,713)	5527 (i. 0,776)	6780 (i. 0,842)
Szórás a GNP-ben:	2216	3285	3239	3616
Szóráskülönbség 1925–1938: 1400. Az 1938-as GNP-szórás az 1925-ös szint 163,17%-a.				
A GNP-k közötti szórás százalékpontban (az index alapján):	32,5%	40,24%	45,49%	44,91%
Szórásnövekmény: 12,66 százalékpont				

*Bruttó nemzeti össztermék 1950 és 1973 között (1960-as paritáson számolt millió dollárban), az 1945 utáni országhatároknak megfelelően:*¹⁰

	1950	1960	1970	1973
Bulgária	3070 (i. 0,315)	5900 (i. 0,290)	12400 (i. 0,4)	15130 (i. 0,426)
Csehszlovákia	9720 (i. 1)	20310 (i. 1)	31000 (i. 1)	35500 (i. 1)
Jugoszlávia	5720 (i. 0,588)	11000 (i. 0,541)	20750 (i. 0,669)	24770 (i. 0,697)
Lengyelország	13800 (i. 1,419)	26340 (i. 1,296)	47300 (i. 1,525)	61440 (i. 1,730)
Magyarország	5320 (i. 0,547)	9560 (i. 0,470)	16300 (i. 0,525)	19300 (i. 0,543)
Románia	5200 (i. 0,534)	10650 (i. 0,524)	21200 (i. 0,683)	28320 (i. 0,797)
Szórás a GNP-ben:	3915	7715	12649	16620
Szóráskülönbség: 1950–1973: 12705. Az 1973-as GNP-szórás az 1950-es szint 424,521 %-a.				
A GNP-k közötti szórás százalékpontban (az index alapján):	40,29%	37,98%	40,79%	46,81%
Szórásnövekmény: 6,52 százalékpont				

A két idősor eredményeinek összevetéséből leszűrhetjük, hogy bár a teljes kibocsátások közötti szórás, vagyis a különbségek e változó szempontjából 1945 után sokkal jelentősebbek lettek, az egymáshoz viszonyított gazdasági teljesítmény (index) közötti százalékos különbségek, bár ugyancsak tovább nőttek, ezt nem olyan jelentős mértékben tették, mint a két világháború közötti időszakban (12,66 versus 6,52 százalékpontnyi szórásnövekmény). Ez az adatok szerint elsősorban annak köszönhető, hogy Bulgária, Jugoszlávia és Magyarország 1925-höz viszonyítva 1973-ra viszonylag sokat tudott javítani a csehszlovák gazdasággal szembeni pozícióján. Vizsgáljuk meg ugyanezt a kérdést az egy főre eső bruttó nemzeti össztermék szempontjából is:

*Egy főre jutó bruttó nemzeti össztermék 1925 és 1938 között 1960-as paritáson számolt dollárban, az 1919 és 1938 közötti országhatároknak megfelelően:*¹¹

	1925	1929	1933	1938
Bulgária	304 (i. 0,603)	306 (i. 0,522)	270 (i. 0,538)	420 (i. 0,766)
Csehszlovákia	504 (i. 1)	586 (i. 1)	501 (i. 1)	548 (i. 1)
Jugoszlávia	302 (i. 0,599)	341 (i. 0,581)	292 (i. 0,582)	339 (i. 0,618)
Lengyelország	245 (i. 0,486)	350 (i. 0,597)	332 (i. 0,662)	372 (i. 0,678)
Magyarország	365 (i. 0,724)	424 (i. 0,723)	396 (i. 0,790)	451 (i. 0,822)
Románia	316 (i. 0,626)	331 (i. 0,564)	296 (i. 0,590)	343 (i. 0,625)
Szórás az egy főre jutó GNP-ben:	89,285 \$	104,282 \$	87,054 \$	86,603 \$
Szóráskülönbség: 1925–1938: -2,682 Az 1938-as egy főre jutó GNP szórása az 1925-ös szint 96,996 %-a.				
Az egy főre jutó GNP-k közötti szórás százalékpontban (az index alapján):	17,72%	17,77%	17,41%	14,57%
Szórásnövekmény: -3,15 százalékpont				

Egy főre jutó bruttó nemzeti össztermék 1950 és 1973 között (1960-as paritáson számolt dollárban), az 1945 utáni országhatároknak megfelelően:¹²

	1950	1960	1970	1973
Bulgária	423 (i. 0,538)	750 (i. 0,504)	1461 (i. 0,675)	1755 (i. 0,719)
Csehszlovákia	785 (i. 1)	1488 (i. 1)	2163 (i. 1)	2438 (i. 1)
Jugoszlávia	339 (i. 0,431)	599 (i. 0,402)	1019 (i. 0,471)	1182 (i. 0,484)
Lengyelország	556 (i. 0,708)	891 (i. 0,598)	1454 (i. 0,672)	1842 (i. 0,755)
Magyarország	560 (i. 0,713)	958 (i. 0,643)	1576 (i. 0,728)	1851 (i. 0,759)
Románia	319 (i. 0,406)	579 (i. 0,389)	1047 (i. 0,484)	1360 (i. 0,557)
Szórás az egy főre jutó GNP-ben:	174,652 \$	335,348 \$	417,728 \$	439,521 \$
Szóráskülönbség: 1950–1973: 264,869 \$. Az 1973-as egy főre jutó GNP-szórás az 1950-es szint 251,655 %-a.				
A egy főre jutó GNP-k közötti szórás százalékpontban (az index alapján):	22,27 %	22,54%	19,31%	18,05%
Szórásnövekmény: -4,22 százalékpont				

Mint látható, 1925 és 1938 között az egy főre jutó GNP szórása dollárban mérve is csökkent a régióban – a húszas években kiugrott országokat a gazdasági világválság látványosan visszavetette –, az egymáshoz viszonyított százalékos teljesítmény tekintetében (index) pedig egyértelmű a negatív szórásnövekmény, vagyis a különbségek csökkenése, a kevésbé fejlett országok felzárkózása. 1945-öt követően a valutában kifejezhető szórás – szemben a korábbi ciklussal – látványosan megnövekedett, azonban az index szórása tovább, sőt fokozottabb mértékben csökkent, vagyis folytatódott a déli országok felzárkózása, és a régió országainak közeledése e gazdasági indikátor tekintetében. Tehát ha a lakosságszámtól, sőt annak növekedésétől függetlenül mérőszámot, az egy főre jutó bruttó nemzeti

összterméket vesszük alapul, és azt is elsősorban az adott évekre vonatkozó százalékos arányaiban vesszük figyelembe, akkor – ez alapján – azt mondhatjuk, hogy a régió országai mindkét ciklusban konvergensen, összetartóan fejlődtek, a köztük lévő különbségek – bár valutában mérve nőttek – arányaikban csökkentek. A felzárkózás üteme az 1945-től 1973-ig tartó időszakban némiképp gyorsabb volt, azonban e tekintetben nem szabad figyelmen kívül hagynunk az első ciklus közepén zajló nagy gazdasági világválságot. A térség országai esetében tehát az 1945 előtti negyed évszázadban, valamint az 1945-öt követő időszakban is csökkentek a relatív gazdasági különbségek.

Ezzel szemben a politikai fejlődés az 1945 előtti időszakban természetesen sokkal divergensebb, sokfélebb, mint a második világháborút követően, aminek teljesen egyértelmű oka, hogy ekkor politikai függetlenségük, szuverenitásuk teljes birtokában lévő államokat találunk a régióban. A divergencia azonban nem valamennyi állam viszonylatában áll fenn, hanem két jól elkülöníthető országcsoport járt be eltérő fejlődési pályát. Magyarországtól északra köztársasági államformák alakultak ki (Csehszlovákia, Lengyelország, balti államok és – 1933-ig, a későbbi NDK mint elemzési egység miatt említve meg – Németország); míg hazánktól délre – sőt, ha a formális államjogi jellemzőket vesszük figyelembe, akkor Magyarországon is – monarchiák (Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Albánia).¹³

E törésvonaltól függetlenül létezett egy az egész régióra jellemző jelenség, a húszas éveket meghatározó parlamentáris kormányzást¹⁴ felváltó, szinte valamennyi országban bekövetkező autoriter fordulat az évtized végén, vagy a harmincas évek elején (Lengyelország – 1926, Litvánia – 1926/1928, Jugoszlávia – 1929, Észtország, Lettország, – 1934, Bulgária – 1934/1935, Románia – 1938). E fordulat gyökerei nem a régió sajátosságában keresendők, hiszen egyértelműen visszavezethetők a politikának a kontinens szinte egészén jelentkező jobbratolódására, a demokratikus, parlamentáris kormányzati rendszerbe vetett hitnek a tömegtársadalmak kialakulásával párhuzamos megrendülésére. A regionális sajátosság ott ragadható meg, hogy a térség országaiban a politikai paletta arányainak eltolódása korán begyűrűzött az alkotmányos rendszerbe, az állami felépítménybe is, és tekintélyuralmi irányú változásokat eredményezett. A korszakra vonatkozó szakirodalom Csehszlovákiát emeli ki kivételként, ahol az ország 1938–1939-es széteséséig parlamentáris köztársasági keretek között zajlott a politikai élet¹⁵. Bár a magyar szerzők tollából származó komparatív kelet-közép-európai országtörténetek általában nem érintik hazánk eseményeit¹⁶, érdemes megemlíteni, hogy ha jóval kevésbé demokratikus körülmények között is (vö. a választójog alakulását Csehszlovákiban és Magyarországon), a Magyar Királyság volt a másik állam, ahol – ugyan a harmincas években egy folyama-

tosan erősödő államfői hatalom mellett, de – a második világháborúig fennmaradt a parlamentáris kormányzati rendszer.

A fentebbi két országcsoport között azonban az 1945 utáni időszakban is találhatunk szignifikáns különbségeket, ha nem is a politikai struktúrájukban, hanem a társadalom politikai és civil protestkultúrájában. A szovjetizált blokkon belül csak a Német Demokratikus Köztársaságban (1953), Lengyelországban (1956, 1980–81), Magyarországon (1956) és Csehszlovákiában (1968) volt rendszerellenes felkelés, a hazánktól délre elhelyezkedő, ortodox többségű államokban nem. Az ok kétség kívül – ahogy Balogh¹⁷ is utal rá előszavában – a társadalmi, politikai fejlődés történelmi különbségeiben, eltéréseiben, és ezeknek a társadalom minden szférájában manifesztálódó hatásaiban rejlik. E tekintetben elég csak a XVII–XIX. század folyamán az e népek számára állami kereteket jelentő, eltérő birodalmakra gondolnunk. A társadalmi fejlődésnek ez a nyugat-keleti lejtője jó eséllyel meghatározónak tekinthető, de nem mellékesek a nyugati keresztény és az ortodox egyházak eltérő szocializációs közegei, valamint ezen egyházak politikai tevékenysége, magatartása, az állammal szembeni társadalmi aktivitások felkarolására és aggregálására való képességük sem¹⁸. (Lásd a katolikus egyház szerepét Lengyelország 1945 utáni történetében, vagy az evangélikus egyházét a '80-as években az NDK-ban.) Vagyis nem tekinthetjük teljes egészében homogén tömbnek 1945-öt követően sem a keleti blokk országait, hiszen ugyanazok az államok, amelyek 1945 előtt egy államjogi törésvonal mentén voltak elkülöníthetők, 1945-öt követően megoszlottak társadalmi rendszertoleranciája tekintetében is. A korábban nyugati modellek szerint fejlődő társadalmak nem viselték el lázadások nélkül a keleti, bizantinus modellre való áttérés paradigmaváltását, míg a korábban az Oszmán Birodalmon belül élő népek esetében a hagyományos XIX. századi politikai kultúra (nacionalista és autoriter az elit részéről, alattvalói attitűd a társadalom felől) nagyobb módosulások nélkül tudott meghatározó maradni 1945-öt követően is.

Balogh László a komparatív elemzésekhez két sajátos vezérfonalat állít előtérbe. Egyrészt a nemzetközi és a szovjet politika valamennyi állam viszonyait meghatározó eseményeire és fordulópontjaira adott – olykor jelentősen különböző – válaszokat tárgyalja államonként – úgy, hogy az országtörténetek ennek ellenére megőrzik folyamatosságukat és koherenciájukat –, valamint a meghatározó gazdasági és társadalmi terveket, fejlesztési programokat. Ez utóbbiak jelentőségét tovább emeli, hogy a szerző többször utal a régióban berendezkedő államszocialista rendszerek modernizációs diktatúra jellegére, amelyek – ha nem is a nyugattal szembeni relatív alulfejlettség felszámolása tekintetében, de – bizonyos abszolút mutatók mentén sikereseknek voltak tekinthetők.¹⁹ A fejlesztési politikák és eredmé-

nyek összehasonlítását statisztikai adatok viszonylag széles körének publikálásával teszi lehetségessé a szerző. E két kulcselemre koncentráció kifejtés valódi érdeme azonban az, hogy megteremti a térség különutas államai (Jugoszlávia, Albánia) és a KGST-VSZ-országok komparatív elemzésének lehetőségét is.

Ez utóbbi kiemelt jelentőségű kérdés, hiszen a Jugoszláviával foglalkozó fejezetekben Balogh László is újra és újra szembesül a problémával, vajon mennyire volt Jugoszlávia második világháború utáni társadalmi és politikai rendszere – nem genezisést, hanem fennállását és transzformációját tekintve – a jaltai befolyásiövezet-felosztás által determinált. A szerző végül is – a szakirodalom fő áramának megfelelően²⁰ – a belpolitikai tényezőkre helyezi a hangsúlyt, azonban jelentős szerepet tulajdonít a nemzetközi hatásoknak is, legalábbis azon határok tekintetében, amiket már nem lehetett átlépni. „Az 1945. februári jaltai megállapodás alapján a térség társadalmi folyamatainak kerekeit a mindenkori szovjet irányvonal szabta meg ebben az időszakban [hetvenes évek – a szerző] is, ami eleve kizárt bármiféle minőségi váltást. Ez a nemzetközi háttér behatárolta a jugoszláv társadalmi fejlődés irányát, bár a belső mozgások számára is teret biztosított...”²¹. A nemzetközi tényezőknek a jugoszláv rendszer stabilitása szempontjából játszott szerepe nagy jelentőségű kérdés, hiszen a délszláv állam összehasonlíthatatlanul nagyobb külpolitikai mozgástérrel rendelkezett, mint bármelyik szocialista ország a szovjet blokkon belül. A el nem kötelezett politikának a rendszerstabilitás szempontjából játszott szerepe már feldolgozásra került²², ám a kérdés megválaszolása, hogy a jaltai paradigma érvényesült-e jobban Jugoszlávia viszonylatában vagy az európai egyensúlypolitikában játszott mérleg szerep, és ezek milyen hatással voltak az ország belső hatalmi viszonyaira, még várat magára.

Balogh László könyvének egyik központi jelentőségű kérdése, hogy milyen mértékben alkalmazható a „sztálini típusú totalitárius modell” mint értelmezési keret a térség politikai rendszereire. A totalitárius jelző „odaítélése” természetesen ritkán lehetséges objektív kritériumok alapján, már maguk az elméleti modellek is gyakran a megalkotásukkor létező vagy egykor volt politikai struktúrák testére „lettek szabva”. Ez azért problematikus, mert például a Friedrich-Brzezinski-modell²³ elemeivel nem lehetséges megragadni az 1953-at követő desztalinizációs folyamatot. Az az értelmezési keret, ami szerint pedig egyformán totalitáriusak Románia és Albánia a korszak folyamán végig sztálinista rendszerei, Bulgáriának illetve Lengyelországnak a szovjet hatalmi változásoknak megfelelően ciklikusan puhuló és keményedő struktúrái, valamint a kádári Magyarország és Jugoszlávia „vidám barakkjai”, politikatörténeti szempontból kevésbé tekinthető adekvátnak, és még kevésbé alkalmazha-

tónak. Az ilyen kemény kategóriák helyett célszerű a hatalomgyakorlás, valamint a politikai alrendszer által a társadalom számára engedélyezett autonóm szférák és mozgásterek subjektív minőségi kritériumait figyelembe vennünk. Balogh László is finom érzékkel mutat rá az egyes kelet-közép-európai országokban az általános modelltől eltérő egyedi jellegzetességekre, és vizsgálja őket a sztálini típusú totalitárius modellhez való viszonyukban.

A szűk értelemben vett politikai felépítményt tekintve az egypártrendszer kategóriáját érdemes kicsit jobban körbejárunk. Mint ismert, már a koalíciós hatalomgyakorlásról a proletárdiktatúrára való átmenet tekintetében is különböző menetrendeket határozott meg Moszkva az egyes államok kommunista pártjai számára, elég csak a közismert Groza-féle 1945. márciusi romániai kormányalakítás kapcsán gyakorolt szovjet befolyásra és negatív nyugati visszhangjára gondolnunk²⁴. Bár szintén ismert, mégis célszerű azonban megemlíteni, hogy a kommunista, illetve később az „egyesült munkáspártok” hatalmi dominanciájának a megeremete a térség országainak felében, de a szűken értelmezett keleti blokk esetében a többségében nem járt szükségszerűen a többi párt jog szerinti felszámolásával, szó szerint értelmezett egypártrendszer bevezetésével²⁵. A Német Demokratikus Köztársaságban, Lengyelországban, Csehszlovákiában és Bulgáriában is – Sartori²⁶ fogalmával élve – hegemón pártrendszer alakult ki. Az állampárt vezető szerepét elismerő entitásként létezett az NDK-ban a SED mellett a „kelet-német” CDU, a politikai paletta liberális oldalán a Nemzeti Demokrata Párt (NDPD), illetve a Liberális Demokrata Párt (LDPD), valamint a Német Parasztszövetség (DBD); Lengyelországban pedig a LEMP mellett a Demokrata Párt és az Egyesült Parasztpárt²⁷; Csehszlovákiában a CSKP és az SZLKP mellett a Cseh Néppárt, a Csehszlovák Szocialista Párt, a Szlovák Megújulás Pártja, valamint a Szlovák Szabadságpárt; míg Bulgáriában a Bolgár Munkáspárt mellett a Bolgár Népi Földműves Szövetség²⁸. Ezek a pártok – ha csak csíraszerű állapotban is – de magukban hordozták a politikai pluralitásnak – ízlés szerint – látszatát vagy lehetőségét. Ebből a szempontból érdekes adalék, hogy az NDPD és az LDPD – legalábbis a jogfolytonosság tekintetében – tulajdonképpen a weimari pártrendszer hajótörteinek tekinthetők, ugyanakkor 1990 folyamán a NSZK pártjai – a zöldek kivételével – elfogadták politikai értékeik autentikus képviselőjének és partnernek az – igaz ekkor már jó részét új vezetői réteggel rendelkező – NDK-beli testvérpártokat, és sor is került a „két” CDU, valamint az FDP, az LDPD és az NDPD egyesülésére²⁹. Ugyancsak érdekes, hogy – legalábbis az NDK-ban – ezek az adott hatalmi konstellációban másodvonalbelinek számító pártok is képesek voltak tömegpártként működ-

ni, sokszor nem is elhanyagolható – bár a SED-hez képest alacsony – taglétszámokkal³⁰.

Ugyancsak biztosítottak valamiféle keretet a politikai pluralitás számára a föderális szerkezetű államok tagállamainak „álpártjai” is. Ilyen volt a Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) mellett működő Szlovák Kommunista Párt (SZLKP), valamint a Jugoszláv Kommunista Szövetség mellett működő köztársasági pártok. Jugoszláviában – jórészt a nemzetiségi és elosztási konfliktusoknak köszönhetően – ezek a pártok valóban képesek voltak a szövetségi szint felé bizonyos érdekartikulációra, illetve politikai alternatívák megfogalmazására a titói időszakban is, elég csak az 1970–71-es „horvát tavaszra” gondolnunk.³¹

A pártrendszeren kívül az alábbiakban megemlítenék még pár dimenziót, amelyekben ha nem is a rendszer minőségét meghatározó, de mindenesetre érdekes különbségek lelhetők fel az államszocialista kelet-közép-európai országok politikai felépítményei között.

Érdemes Romániával kezdenünk, ahol a régióban bevett sémától eltérően az Ana Pauker-féle „moszkovita” és a Gheorghiu Gheorghiu-Dej vezette „nemzeti” (ám mindkét esetben sztálinista) irányzatok küzdelméből a nemzeti oldal került ki győztesen, és – kisebb megingásokkal – töltött be uralkodó pozíciót 1989-ig. Az „osztályharc éleződése” következtében 1948 után megindult tisztogatási folyamatnak azonban elsősorban egy harmadik csoportból kerültek ki az áldozatai, a Lucrețiu Pătrășcanu vezette, a román sajátosságok szerinti szocializmust építeni kívánó, nacionalista irányzat vezetői közül. Amint Balogh László kifejti, a paukeri moszkovita irányzat háttérbe szorítására azért kerülhetett sor, mert Gheorghiu-Dejék nem kérdőjelezték meg a Moszkva számára prioritást jelentő alapelveket³².

A negyvenes évek végén politikai napirendre kerülő tisztogatások szintén jelentős különbségekkel zajlottak a térség országaiban. Az NDK-ban például nem érintette a kommunista pártelitet, valamint az egyházi vezetőket sem³³, Lengyelországban pedig összességében viszonylag alacsonyabb volt az üldözöttek száma – és különösen a halálos büntetéseké –, mint másfelől a régióban³⁴. Érdekes, hogy ez esetben a jelenséget nem tulajdoníthatjuk a demokratikusabb politikai kultúrának vagy a nagyobb társadalmi ellenállásnak, ugyanis a koncepciós perek és a számonkérések abban a Csehszlovákiában voltak a legintenzívebbek, ahol ezek a tényezők talán még az NDK-nál és Lengyelországnál is fokozottabban voltak jelen³⁵.

Balogh László könyvének külön érdeme, hogy a politikatörténet olyan rejtett területeire, látens folyamataira is kitékintést tesz, amelyekkel más munkák esetében ritkán találkozunk. A nemzetiségi kérdés tárgyalása az egyes országok esetében

ugyan önmagában még nem számít kuriózumnak³⁶, azonban az, hogy ennek során rendre kitér a cigányság adott állambeli helyzetére is – különösen Románia és Csehszlovákia kapcsán – egyedülállónak tekinthető. Ezeket az elemzéseket természetesen nem politikatörténeti olvasatban kell szemlélnünk – ekkor ugyanis nyilvánvalóan anakronizmusnak hatnak, ám nem ez a szerző szándéka velük –, hanem mint egy ma releváns társadalmi probléma kialakulásának politológiai elemzéseit. Romániában, amely ország a legjelentősebb roma népességgel rendelkezik Európában, és Szlovákiában, amely államban a legmagasabb a romák relatív aránya, ma már nem lehetne megkerülni a romák társadalmi integrációja jelentette politikai kérdéseket, mint ahogy más érintett kelet-közép-európai államokban is egyre sürgetőbb lenne a feladat. A problémátörténeti elemzés ezt kívánja elősegíteni.

Ugyanígy rejtett területnek számítanak az egyes országokban – Jugoszláviában, Romániában – a tárgyalt korban kicsiny földalatti mozgalom formájában működő monarchista csoportok, amelyeknek a tevékenységéről Balogh vissza-visszatérően említést tesz; valamint az állami status quo, a határok felborítását célul kitűző nacionalista törekvések, amelyek hol nyilvánvalóbb, hol rejtettebb formában, de állami támogatást is élveztek (Albánia, Románia), hol pedig a társadalomnak a rendszer által elfojtani kívánt tudatalattijából törtek elő újra és újra (mint Magyarországon).

A gazdaság szféráját tekintve – melyre mint említettem a gazdasági és fejlesztési tervek elemzése következtében jelentős része összpontosít a könyvnek – két kérdéskört szeretnék felvetni. Az egyik az agárszféra tulajdoni struktúrájának kérdése. Bár a régió országaiban többségében megkísérelték és több-kevesebb sikerrel végrehajtották a mezőgazdaság kollektivizálását, e tekintetben is jelentős különbségek mutatkoztak az országok között. A „kirívó” példa Lengyelország volt, ahol a korszakban végig domináns maradt az egyéni gazdálkodói tulajdon³⁷. A másik kérdéskört Jugoszlávia és az NDK gazdasági sajátosságai alkotják. Jugoszlávia esetében sem elsősorban a munkásönigazgatásra kell most gondolnunk, hanem arra, ami mindkét országban közös, a tényleges vagy látens társult EK-tagságra³⁸. Sajnos a mai napig is ritkák azok az elemzések, amelyek a pusztán említésen túl foglalkoznának azzal, hogy mekkora szerepet játszott ez a semmiféleképpen sem elhanyagolható tényező e két, gazdaságilag legsikeresebb államszocialista ország fejlődésében, kereskedelmének és fizetőképességének alakulásában. A jugoszláv gazdaság esetében hasonló különlegességeknek számítanak a jelentős vendégmunkás-kibocsátás a hetvenes évektől, illetve ezen munkások valuta-hazautalásai, valamint a Jugoszláviában nem „gyárkapu mögötti, rejtett”, hanem elfogadott és ténylegesen létező munkanélküliség³⁹.

A civil társadalmi szféra tekintetében a szignifikáns különbségek nehezen azonosíthatók. A szellemi élet legnagyobb szabadságát kétségkívül Jugoszlávia biztosította a korban⁴⁰, de még ez sem volt mentes az értelmiségi boszorkányüldözés olyan formáitól, mint ami a *Praxis* vagy az *Új Symposion* esetében történt. Balogh László részletesen foglalkozik a jelentősebb kelet-közép-európai társadalmi mozgalmak, mint a Charta '77, a KOR vagy a Solidarno?? történetével is. A politikai jelentősége mindegyiknek elvitathatatlan, azonban nem szabad elfeledkezni arról a tényről, hogy a Szolidaritás intézményes változásokat is képes volt kieroszakolni, elérni az államszocialista struktúrában. Elég csak arra gondolnunk, 1980 augusztusától újra érvényesült a szakszervezet-alapítás szabadsága Lengyelországban.

A magyar történetírásban és politikatudományban máig hiányzott egy időbeli és térbeli környezetünkre, vagyis Kelet-Közép-Európa 1945 utáni közelmúltjára vonatkozó komparatív elemzés, mely képes elősegíteni a magyar társadalmi tudatban még kevésbé meggyökeresedett regionális gondolkodás kialakulását, valamint összefoglalásszerűen, megfelelően közvetíteni a környező országok politikatörténetét, és a párhuzamos fejlődések jelenségeivel kapcsolatban felmerülő ezernyi kérdés tömegét. Balogh László könyve e koordináták között újdonságot hozott a magyar tudományos közéletbe.

JEGYZETEK

- ¹ Elég csak Szűcs Jenő vagy Konrád György számos idegen nyelven megjelent munkáira gondolnunk.
- ² R. J. Crampton: *Eastern Europe in the Twentieth Century*. Routledge, London–New York, 1994; Joseph Rothschild: *East Central Europe between the Two World Wars*. University of Washington Press, Seattle, 1974.
- ³ Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- ⁴ Niederhauser Emil: *Kelet-Európa története*. História-MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001.
- ⁵ Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- ⁶ Gabriel A. Almond–G. Bingham Powell: *Összehasonlító politológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- ⁷ Carl Joachim Friedrich–Zbigniew Brzezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, Cambridge, 1965.
- ⁸ Paul Bairoch: *Europe's Gross National Product: 1800–1975*. In: *Journal of European Economic History* 1976/2, 273–340. p.
- ⁹ Paul Bairoch: *Europe's Gross National Product: 1800–1975*, 295. p.
- ¹⁰ Paul Bairoch: *Europe's Gross National Product: 1800–1975*, 303. p.
- ¹¹ Paul Bairoch: *Europe's Gross National Product: 1800–1975*, 297. p.
- ¹² Paul Bairoch: *Europe's Gross National Product: 1800–1975*, 307. p.

- ¹³ Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*, 143. p.
- ¹⁴ A szerző számára kérdéses, hogy beszélhetünk-e Albánia politikatörténete kapcsán parlamentáris szakaszcól. Elfogadva azt az álláspontot, hogy a jelenleg tárgyalt 1945 előtti korszakban még a pártok kialakulása sem zajlott le az országban (Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*, 458. p.), inkább a nemleges álláspont felé hajlok. Albánia kapcsán Balogh is visszatérően hangsúlyozza a demokratikus, polgári, parlamentáris tradíciók és politikai kultúra hiányát (Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 54. p., 114. p.)
- ¹⁵ Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*, 271. p.
- ¹⁶ Úgy Balogh, mint Palotás csak összehasonlító statisztikai adatok és történelmi párhuzamok szintjén hoz fel Magyarországgal kapcsolatos információkat, értékeléseket. Ez a magatartás egyrészt érthető, hiszen e munkákat nagyban motiválja az elfogulatlan összehasonlítás igénye, és e pártatlanság nehezebben tartható fenn a saját ország jelenségeinek komparatív elemzése kapcsán. Másrészt a módszertan, valamint a feldolgozott anyag összehasonlíthatatlannal nagyobb terjedelme miatt elkerülhetetlenül átfogóbb, a szélesebb összefüggésekre koncentráló megközelítés szinte természetszerűleg vonná maga után a kizárólag magyar történelemmel foglalkozó kutatók aprólékos kritikáját, aminek a kikerülése szintén emberileg érthető szándék. Azonban pont az eredetileg kitűzött, nagy szaktudományos és gyakorlati politikai jelentőséggel bíró cél, a régió egészére vonatkozó komparatív politikatörténeti, politológiai elemzés keretei között – az összehasonlítást lehetővé teendő – sort kellene keríteni a magyar jelenségek kívülről, a külső szemlélő nézőpontjából elvégzett vizsgálatára is.
- ¹⁷ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 5. p.
- ¹⁸ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 56., 81. p.
- ¹⁹ A szinte nulláról induló extenzív fejlesztési tervpolitika viszonylagos – felzárkózást nem eredményező – sikereire jó példa Albánia, Románia vagy Bulgária, amely országokban a foglalkoztatási struktúra jelentős átalakulását, az urbanizáció előmozdítását vagy az analfabétizmus csökkentését sikerült előmozdítani. Ez az állítás természetesen nem foglalja magában azt az előzetes feltételezést, hogy ezt a társadalmi modernizációt más gazdasági, politikai rendszer esetleg nem lett volna képes – talán alacsonyabb társadalmi és gazdasági áron – kivitelezni.
- ²⁰ Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Aula Kiadó, Budapest, 1999; Fred Singleton: *Short History of the Yugoslav Peoples*. Cambridge University Press, Cambridge–London–New York–..., 1985.
- ²¹ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 123. p.
- ²² Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*, 187. p.
- ²³ Carl Joachim Friedrich–Zbigniew Brzezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, Cambridge, 1965.
- ²⁴ Ehhez lásd: Balogh László: *Románia története*. Aula Kiadó, Budapest, 2001. 109–114. p.
- ²⁵ A térség nyolc országa – nem számítva a Szovjetuniót – az NDK, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária, Jugoszlávia és Albánia. E nyolc ország felében, míg Jugoszlávia és Albánia – mint a szovjet blokkba nem szervesen integrált országok – nélkül a hat ország kétharmadában volt egypártrendszer helyett hegemon pártrendszer. Érdeemes felfigyelnünk arra a tényre, hogy itt is – mint a későbbiekben más elemek tekintetében még látni fogjuk – ismét a két világháború közötti „republikánus” országok alkotják – Bulgária kirívó kivételével – a formális többpártrendszerű államok csoportját.
- ²⁶ A Sartori-féle hegemon pártrendszerhez képest azonban jelentős különbség, hogy ezekben az országokban – az egységes népfrentlista miatt – semmilyen

- formában nem volt intézményesítve a politikai verseny. Lásd. Giovanni Sartori: *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*. Cambridge University Press, New York, 1976, 230. p.
- ²⁷ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 38. p.
- ²⁸ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 56. p.
- ²⁹ A „keleti” és a „nyugati” zöldek fúziójára csak az 1990. december 3-án, az össznémet választások után került sor, miután a nyugati zöldek számára – listán nem jutva be a Bundestagba – égetővé vált az együttműködés mielőbbi megteremtése.
- ³⁰ Az NDK – mint a keleti blokkban lévő „legfejlettebb hegemon pártrendszer” – pártjainak taglétszáma:
 – SED: 1,75 millió – 1950; 1,769 millió – 1966; 2,2 millió – 1981
 – CDU: 195 ezer – 1950; 110 ezer – 1966; 115 ezer – 1977; 120 ezer – 1981
 – LDPD: 171 ezer – 1950; 80 ezer – 1966; 75 ezer – 1977; 82 ezer – 1981
 – NDPD: 41 ezer – 1950; 110 ezer – 1966; 85 ezer – 1977; 91 ezer – 1981
 – DBD: 50 ezer – 1950; 80 ezer – 1966; 92 ezer – 1977; 103 ezer – 1981
 In: Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 76, 106, 128 és 146. p.
- ³¹ Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*, 150–152. p. A jugoszláv pártrendszer decentralizációjáról, a sajátos „nyolcpártrendszerrel” lásd még ugyanitt, 174–175. p.
- ³² Balogh László: *Románia története*, 141–146. p.
- ³³ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 76–77. p.
- ³⁴ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 72. p.
- ³⁵ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 61. p.
- ³⁶ Lásd Romsics Ignác e kérdéskör köré felépülő monográfiáját: Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- ³⁷ 1968-ben az összes mezőgazdasági termőterület 84,5%-a volt egyéni gazdák kezében – bár természetesen a felvásárlási rendszer következtében ettől függetlenül nem uralkodtak piaci viszonyok a területen. In: Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 104. p.
- ³⁸ Jugoszlávia 1978(?)-ban kötött társulási megállapodást az Európai Közösséggel, az NDK pedig a belnémet kereskedelem miatt számított az EK „vasfüggöny mögötti” társult tagjának.
- ³⁹ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 99–100 és 122–123. p.
 A hetvenes évek jugoszláv munkanélküliségi statisztikái már kapitalista gazdaságok hasonló arányait idézik: 1970: 8,1 %; 1974: 9,9%; 1978: 13,6% Forrás: Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 122. p.
- ⁴⁰ Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*, 173–175. p.